

Holger Rosenkrantz i økonomisk Afhængighed af borgerlige. Fra set et enkelt Tilfælde indgik han aldrig Kontrakter af længere Varighed med Købmænd om Salg af Godsernes Produkter mod Laan eller Forskud. De Laan, han optog hos Borgere, var i Regelen smaa og tilsyneladende ret tilfældige. Langt de fleste og de største Summer har han hentet hos Standsfæller eller paa Omslaget i Kiel. —

Hvor stor Almengyldighed, der kan tillægges Fru Sofie Brahes Regnskabsbog for Adelen som Helhed, er det næppe muligt at afgøre paa Forskningens nuværende Stade. For det første har man endnu kun fremdraget, endsige metodisk bearbejdet, meget lidt Sammenligningsmateriale. Dernæst synes Standen — ganske som Bybefolkningen — at have været ret stærkt spaltet af økonomiske og sociale Skel. Maaske vil det vise sig frugtbart at kæde Regnskabsbogen ind i Undersøgelsen af Adelen's Pengeforhold, som de kendes fra Landstingenes Skøde- og Panteprotokoller. I hvert Fald taaler den ikke de summariske Synspunkter, Fridericia og ogsaa senere Historikere har anlagt. Netop i dens Detailrigdom har den sin særlige Kvalitet. De mange Enkeltheder giver os Anledning til at se Adelen's Pengeforhold fra andre Aspekter end de gængse.

Erling Ladewig Petersen.

Erich Hoffmann: Die Herkunft des Bürgertums in den Städten des Herzogtums Schleswig, 1953 (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins bd. 27). 273 sider.

I Tyskland tog man i årene efter 1933 studiet af befolkningshistorien op med større iver end før. I Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte skrev Erich Keyser regelmæssige oversigter over den nye litteratur, og i 1938 gav han en sammenfattende skildring af problemerne i Bevölkerungsgeschichte Deutschlands. Også i Slesvig-Holsten blev befolkningshistorien sat på dagsordenen, og man arbejdede med stor energi på udarbejdelse og udgivelse af borgerbøger. Ludwig Andresens store *Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869*¹ kom i 1937, Th. O. Achelis' *Bürgerbuch der Stadt Hadersleben bis zum Jahre 1864 I* i 1940², og der var planlagt udgivelse af tilsvarende

¹ Se Hist. Tidsskr. 10. r. V, 542—48.

² Achelis' udgave var desværre ikke fuldstændig, idet to borgerskabsprotokoller 1630—ca. 1654 og 1694—1757 ved en fejltagelse var blevet liggende på et embedskontor og først blev kendt efter udgivelsen.

værker for Åbenrå og Sønderborg. I Sydslesvig blev der foretaget forberedende arbejder til udgivelse af borgerbøger ved arkivdirektør dr. Schütt i Flensborg og kommunearkivar Ernst Petersen i Slesvig, mens Willers Jessen bearbejdede en del materiale i Eckernförde byarkiv.

Den forøgede beskæftigelse med befolkningshistorien i Tyskland var uden tvivl betinget af den nazistiske racelære. Men befolkningsbevægelsen i fortiden er jo et problem af ikke ringe historisk rækkevidde, og en undersøgelse deraf vil altid være af den største betydning. Der findes da også i danske værker en ikke ubetydelig litteratur herom.¹ Det er derfor også naturligt, at man i Slesvig-Holsten har fortsat arbejdet hermed efter 1945, og Erich Hoffmann har i sin bog *Die Herkunft des Bürgertums in den Städten des Herzogtums Schleswig* kunnet bygge på det arbejde, der blev udført i den nazistiske tid.

Formålet med hans undersøgelse er at klarlægge spørgsmålet om den nationale sammensætning af borgerskabet i de slesvigske byer. Den omfatter tiden fra ca. 1400 til 1750 og bygger først og fremmest på de bevarede borgerskabsprotokoller eller på indførsler om tagne borgerskaber i rådstueprotokoller, kæmnerregnskaber m. m. I den ældre tid mangler dette materiale dog ganske, ja i nogle af byerne findes det slet ikke fra den behandlede periode, og Hoffmann har i stedet prøvet at fastslå den nationale sammensætning af borgerskabet ved hjælp af navnestoffet i bevarede skattelister og andre fortegnelser over borgere. Bogen er inddelt i tre hovedafsnit. I det første diskuteres kildespørgsmålet, og der gives en oversigt over den administrative befolkningsmæssige og nationale udvikling i hertugdømmet. Afsnit to er hovedafsnittet med en gennemgang af forholdene i de enkelte byer. Der gives først en oversigt over det benyttede kildemateriale, derefter følger en kort redegørelse for byens historie og så en gennemgang af oplysningerne om borgernes afstamning, delt op i bestemte tidsafsnit. Endelig analyseres de nye borgeres erhvervsmæssige sammensætning, og til slut sammenfattes de nåede resultater. Det tredje hovedafsnit skildrer årsagerne til indvandringen og dennes betydning. Som tillæg findes by for by meget udførlige tabeller, der belyser de nye borgeres afstamning efter lande, områder og erhverv.

Det er et imponerende arbejde, der ligger bag ved denne bog. Forfatteren oplyser selv, at hans statistik omfatter 30.000 mennesker, og da han gennemgående har ret specificerede tabeller, er

¹ En kort oversigt herover i *Håndbog for danske lokalhistorikere* (1956), 151f.

det muligt at udnytte materialet ved mere lokale undersøgelser. Der kan ikke være tvivl om, at værdien i Hoffmanns bog ligger i disse detailundersøgelser, selvom man nu og da kunne have ønsket endnu mere differentierede tabeller. Det ville således have været af værdi at kunne fastslå, hvorfra de jyske nye borgere kom. Det var, som andet materiale viser, især fra de »skarpe« egne, at de unge satte kursen mod hertugdømmet. Man kunne også have ønsket, at de enkelte egne af Slesvig havde været stærkere udspecificeret, end tilfældet er, så man på denne måde kunne have fået klarhed over, om livegenskabet har hemmet eller fremmet tilvandringen til byerne. En undersøgelse af borgerskaberne fra Åbenrå viser, at der har været en forbavsende ringe indvandring til byen fra livegenskabsområderne i Lundtofte herred og Sundved, men dette fremgår ikke af Hoffmanns tabeller, hvor han bruger de nuværende amter som inddelingsenhed. I den flensborgske statistik har han kun enkelte specifikationer fra Angel, mens han slår de nuværende amter Åbenrå og Sønderborg sammen, dog med særlige tal for Als.

Man må beundre den flid, hvormed Hoffmann har søgt at udnytte de foreliggende statistiske kilder. Derimod kan der rettes en del indvendinger mod hans behandling af sit materiale, det er som om den metodiske sikkerhed og vurdering for ofte svigter. Dette gælder vel nok først og fremmest hans benyttelse af navnestoffet i ældre tid. Intetsteds er der en klar redegørelse for, hvad formålet er med undersøgelsen af navnematerialet, selvom der tales om »volkstummässiger Querschnitt durch die grundbesitzende Bürgerschaft«. Gennem borgerskabslisterne er det muligt at fastslå, hvorfra de nye borgere er kommet. Umiddelbart skulle man vente, at forfatteren ved hjælp af sin undersøgelse af skattemister m. m. ligeledes ville prøve at nå til klarhed over, hvor mange af de heri nævnte borgere, der var indvandret, hvor mange der var hjemmefødt eller kommet fra egne med samme nationalitet som byen. Men man får nærmest det indtryk, at han vil fastslå deres »oprindelige nationale afstamning«. Han synes ikke at have gjort sig klart, at en sådan betragtningsmåde fører ud i en uklarhed, som forringer undersøgelsens værdi. Thi en mand, hvis tipoldefader er indvandret fra Tyskland til en af de nordslesvigske købstæder, har sandsynligvis betydeligt mere dansk end tysk blod i sine årer. Teoretisk behøver kun en af hans 16 tipoldeforældre at være tysk, men der er intet i vejen for, at både hans fornavn og hans efternavn er tysk. Spørgsmålet har stor interesse, når man skal placere navnene i de fire grupper, Hoffmann arbejder med, tysk, frisisk, dansk eller usikker. Vil man f. eks. i de nord-

slesvigske byer nå frem til et skøn over, hvor mange der er hjemmefødte eller fra dansk område, må alle de, der bærer dansk efternavn eller dansk fornavn, regnes til den danske gruppe. Det omvendte gælder for de udpræget tyske byer som f. eks. Eckernförde. Hoffmann redegør indgående for muligheden af, at folk med et fast, tysk efternavn efterhånden fik et sen-navn, påvirket af den navneskik, som var almindelig i de danske områder. Men vil man undersøge fodested og ikke mere eller mindre fjerne forfædres afstemning, har spørgsmålet ikke særlig interesse. Derimod ville det have været af stor værdi at få en redegørelse for, hvor almindeligt det var, at slægtsnavne, forresten også ejendommelige fornavne, blev arvet gennem mange slægtled, ofte på spindesiden, idet dette forhold i høj grad medfører, at statistik af denne art giver et misvisende billede af udviklingen.¹

Når det gælder behandlingen af fortegnelserne over de nye borgere, mangler man også en klarlæggelse af en række problemer, som man må forstå for at kunne vurdere disse lister som historiske kilder. Han strejfer kun spørgsmålet om, hvem der skulle optages som borgere, men det synes så centralt, at en indgående undersøgelse er påkrævet. Skulle daglejerne f. eks. aflægge borgereden? I Tønder blev det påbudt af hertugen i 1607,² i Flensborg var det også almindeligt, i Haderslev blev det først skik i 1700-årene.³ I hvilken udstrækning tog byens egne sønner borgerskab? En forordning for Holsten påbød dette i 1649, og i Slesvig, Tønder, Åbenrå og Haderslev var dette også reglen, selvom den langt fra blev overholdt. I Sønderborg og Flensborg blev det først påbudt i 1798.⁴ Et andet vigtigt spørgsmål er *pro forma*-borgere (*Scheinbürger*), der boede på landet eller i krigstid ønskede at vinde borgerskab i en bestemt by for på denne måde bedre at kunne

¹ Hvor usikre undersøgelser af denne art er, vil fremgå af en sammenligning mellem de resultater, Hoffmann (tallene i 1. række) og jeg (tallene i 2. række) er nået til ved bearbejdelse af det samme materiale, et skatte-register fra 1585 (i Sønderborg byarkiv IV. 1. A.).

Tysk «Volkstum»	18,5 %	9,7 %
Dansk —	45,8 %	46,4 %
Frisisk —	2,2 %	1,5 %
Usikker —	33,5 %	42,4 %

Ang. principielle betragtninger over undersøgelser af denne art se iøvrigt Fink i »Til Knud Fabricius« (1945), 13 ff. og Hvidtfeldt i Sønderj. årb. 1950, 206 ff.

² Ludwig Andresen: Geschichte der Stadt Tondern (1939), 226.

³ Th. Otto Achelis: Bürgerbuch der Stadt Hadersleben I (1940), 9 ff.: Hoffmanns tabeller, 260 ff., 263.

⁴ Tyske kanc.: Vorstell. 1786 I, 181—86 (RA.); Åbenrå retsprot. 1705, 18 f. (SLA.); Achelis anf. værk, 14; Chronologische Samml. 1786, nr. 17.

drive deres næring. Og endelig ville det også have været naturligt at foretage en indgående undersøgelse af, i hvor høj grad der virkelig blev taget borgerskab, og hvor fuldstændige de foreliggende lister over nye borgere er. Meget tyder på, at det langtfra er alle borgere, der findes i dem.¹

De almindelige historiske oversigter, der findes i bogens indledning og foran de enkelte afsnit, bygger ikke på egne undersøgelser, de viser en ung historiker, der ret ukritisk godtager resultatet af andres undersøgelser. Gang på gang må man sætte spørgsmålstegn ved hans påstande. Man forstår således ikke, at han uden videre anerkender rigtigheden af Frahms yderst tvivlsomme påstand om, at tyske købmænd har grundlagt det nye Slesvig nordfor Slien, endnu mindre at han stadig betegner Tønder som »en planmæssig anlagt by fra begyndelsen af det 13. århundrede«, selvom det for længst er bevist, at Andresens påstand bygger på forkerte forudsætninger,² og der også fra tysk side er taget stærk afstand herfra.³ Det sidste afsnit viser også, at forfatterens viden og udsyn ikke slår til, når det gælder at trænge dybere ned i problemerne, at klariægge, hvorfor udviklingen formede sig, som den gjorde. Bedst er redegørelsen for årsagerne til den westfalske udvandring til Slesvig lykkedes, men også her får man ikke virkeligt svar på mange spørgsmål. Skal man vurdere, hvilken betydning de indvandrede købmænd har haft, må man undersøge, i hvilken grad de virkelig har ført kapital med sig. Er de store formuer, som mange af disse mænd havde, skabt i det nye fædreland, eller er de bragt med fra det gamle?

I det hele taget er det ikke Hoffmanns sag at gå på togt ud i den store verden. Man forstår ikke, at han ikke i meget højere grad har draget komparativt materiale fra andre lande, først og fremmest fra Danmark, Norge og Tyskland, ind i sine undersøgelser.⁴ Og gang på gang viser det sig, at de almindelige historiske konklusioner, han drager af sine undersøgelser, ikke kan holde for en nærmere prøvelse. Han hævder således, at indvandringen

¹ Se f. eks. Achelis' undersøgelse i hans *Bürgerbuch*, 5 ff. Noget tilsvarende kan påvises i andre byer.

² Sønderj. Aarb. 1940, 300 ff.

³ Otto Scheel i forsk. artikler, sidst og udførligst i *Tondern zwischen Wiking- und Hansazeit* (u. år).

⁴ En kort oversigt over en del materiale findes i *Fortid og Nutid* XV, 245. Fra kongeriget er der kun udgivet fuldstændige borgerbøger fra Vejle (af Jørgen Swane i 1943) og Viborg (af Otto v. Spreckelsen 1955). Men i Albert Olsens banebrydende arbejde: *Bybefolkningen paa Merkantilismens Tid* (1932) findes en indgående bearbejdelse af borgerskabsprotokollerne fra tiden før 1797. Hoffmann kender dette værk, men udnytter det ikke.

fra Tyskland fik stor indflydelse på de slesvigske byers økonomiske og kulturelle liv, da den næsten udelukkende var koncentreret om de højere befolkningslag. For de nordslesvigske byers vedkommende vil han heri se årsagen til den hjemmetyskhed, der fandtes her, især i Tønder og Åbenrå, men hans egne tal taler delvis et andet sprog. Mens der i 1500-årene, til en vis grad også i 1600-årene, kom en del købmænd fra Tyskland, er forholdene anderledes i den sidste del af den periode, han skildrer. Langt den største del af dem, der kom sydfra, var håndværkere. I Tyskland som også i hertugdømmerne var det tvungent, at svendene skulle gå på valsen,¹ og heri finder vi den naturlige forklaring på, at så mange håndværkere sydfra kom til Slesvig og Danmark. I det hele taget er det for at forstå indvandringen til byerne nødvendigt at undersøge håndværkets vilkår, herunder også rekrutteringen af læredrengene. Der findes i de to landsarkiver, i byarkiverne og andre steder en del lavsprotokoller, som gør det muligt at belyse dette spørgsmål, som Hoffmann ikke så meget som antyder. Det kan nævnes, at af 343 læredrengene, som blev indskrevet i snedkerlavet i Flensborg 1720—75, var 84 fra byen selv, 6 fra andre sydslesvigske byer, 108 fra sydslesvigske landsogne, 55 fra Nordslesvig, 53 fra kongeriget og 11 fra Holsten og Tyskland.²

Af bogens fremstilling får man det indtryk, at tyskere og holstenere har præget de nordslesvigske byers overklasse i hele det behandlede tidsrum. Hvis hans analyse af borgernes erhvervs-mæssige og sociale afstamning havde været mere dybtgående og differentieret, ville han være blevet klar over, at en sådan påstand i hvert fald ikke har gyldighed i Flensborg og de nordslesvigske byer. I Flensborg havde de indvandrede, især westphalerne, i tiden efter 1550 besat en stor del af stillingerne i rådet, men efter 1600 var det indfødte slesvigere, mest flensborgere, som ledede byens skæbne, selvom mange af dem var efterkommere efter indvandrede tyskere. Af de 10 borgmestre og 44 rådmænd, som udnævntes i tiden 1720—1800, var henholdsvis 8 og 34 født i Flensborg, 2 og 8 i det øvrige Slesvig, mens ingen var født syd for Ejderen.³ I Åbenrå og Sønderborg kendes fra tiden ca. 1700—1750 henholdsvis 21 og 25 rådmænd, hvis afstamning var således:⁴

¹ Rudolf Wissell: *Des alten Handwerks Recht und Gewohnheit I* (1929), 151 ff.; i Slesvig findes bestemmelserne herom som regel i de enkelte skræer, jvfr. også Wilh. Rust: *Das Tischlerhandwerk der Stadt Flensburg* (1940), 76 ff.

² Flensborg bys historie II (1955), 66.

³ Flensborg bys historie I (1953), 190 ff., 286 ff., II, 150 f.

⁴ Udarbejdet på grundlag af Tyske kanc.'s akter, kirkebøger og en del spredt materiale.

	Åbenrå	Sønderborg
Født i byen.....	12	16
Øvrige Nordslesvig.....	4	3
Sydslesvig.....	1	2
Ubekendt afstamning	4	4
Heraf med -sen navne	3	2

Hoffmanns antagelse har iøvrigt heller ikke gyldighed for den følgende tid. En undersøgelse af patriciatets forhold efter 1750 viser ganske det samme billede, langt de fleste rådmænd og deputerede er født i den by, hvor de kom til at virke, og kun ganske få stammede fra tysktalende egne.¹ Hjemmetyskheden i byerne kan ikke forklares gennem et tyskfødt islæt i byernes patriciat i det sidste halvandet århundrede før 1848. Forklaringen er en ganske anden.

I det hele taget er Hoffmanns bedømmelse af de nationale forhold i Nordslesvig ikke uden misforståelser. Det er således misvisende i statistikkerne over borgernes nationale afstamning at betegne de indvandrede fra nordslesvigske byer som af blandet »Volkstum«. De, der var vokset op i disse byer, havde lært at læse og tale tysk, fordi skolesproget såvelsom kirkesproget var tysk. Men der kan ikke være tvivl om, at folkesproget, det daglige talesprog, for langt de flestes vedkommende var dansk. I Åbenrås kirkeinventarium fra 1765 kunne provst Bargum således skrive, at det var til stor skade for børnene, at de måtte lære deres kristendom på tysk, selvom de hverken talte eller forstod dette sprog, ikke engang i skolen.² Og i 1816 udtalte amtmand Stemann i Åbenrå, at selvom der var nogle af beboerne, der kunne forstå noget tysk, så var det tyske retssprog dog en sådan mærkværdighed, at det ville være ligeså ejendommeligt, om der havde været dansk retssprog i Holsten.³

Hoffmanns bog er resultatet af et arbejde, udført med enestående flid og med vilje til at udtømme det materiale, der kan benyttes i selve den statistiske undersøgelse. Der er mangler og fejl i bogen, i den metodiske redegørelse og i behandlingen og udnyttelsen af stoffet. Men selv med disse mangler vil denne undersøgelse have blivende værdi for enhver, der vil prøve at klarlægge indvandringen til de slesvigske byer i århundrederne før 1750. Hans bog har kastet lys henover et af de mange problemer, der må opklares, før spørgsmålet om dansk og tysk igennem tiderne kan klarlægges og udredes.

Johan Hvidtfeldt.

¹ Det nordiske historikermøtet på Lillehammer (1949), 76 f.

² Åbenrå præstearkiv II, 14 (SLA.).

³ C. V (= Logumkloster amtsarkiv), nr. 8 (SLA.).